

ՀԱՅՈՑ ԳԵՂԱՍԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տաթև Արշակյան

Հայոց ցեղասպանության ամենասուկալի դրվագներից մեկը Յոզղաթի հայ բնակչության կոտորածն էր: Ի տարբերություն Օսմանյան կայսրության այլ բնակավայրերի հայության, որոնց տեղահանում էին և տարագրում դեպի Միջագետքի անսպաստները, Յոզղաթի հայությունը տեղում ոչնչացվեց: Յոզղաթի Բողազլյան գյուղաքաղաքի հայության զինաթափման, ոչնչացման և վերապրողների ճակատագրի մասին արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդերում պահվող Բերբերյանների ընտանեկան հուշերը¹, լուսանկարները², ինչպես նաև Հայոց ցեղասպանության վերապրող Վերոնիկա Բերբերյանի տեսագրությունները³: ՀՅԹԻ-ին մեծ կարևորություն ունեցող այս հուշերը հանձնել է Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողներ Ալեքսան Մկրտչյանի և Վերոնիկա Բերբերյանի որդին՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ներսես Մկրտչյանը, ով իր մոր, հոր, քեռու՝ Հարություն Բերբերյանի վկայություններն ամփոփել է «Կյանքի և մահվան սահմանագծում. սպանդանոցից մազապործների հուշերը (1915-1923)» անվանումը կրող հուշագրության մեջ⁴: Առանձնահատուկ տեղ է գրավում Վերոնիկա Բերբերյանի վկայությունը, ով հանգամանորեն գրի է առել իրենց ընտանիքի, Բողազլյանի հայ բնակչության ազգային ավանդույթների և հայերի կոտորածների մասին պատմություններ⁵, Բողազլյանի բարբառով պատմվածքներ⁶ և ասացվածքներ⁷, ինչպես նաև հայրենասիրական երգեր և բանաստեղծություններ⁸:

Բերբերյանների հուշերում տեղ գտած պատմությունները կարելի է բաժանել մի քանի խմբի՝ խաղաղ ժամանակահատվածի պատմություններ՝ Բողազլյան գյուղաքաղաքը, հայրենի տունը, ընտանիքը և տեր Հակոբ քահանայի կերպարը, այնու-

¹ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, թպ. 81, թպ. 242:

² ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 1, թպ. 627:

³ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 4, ֆ.հ. 12, 13, 14:

⁴ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 101, թպ. 81, «Կյանքի և մահվան սահմանագծում. սպանդանոցից մազապործների հուշերը (1915-1923) »:

⁵ Մանրամասն տե՛ս ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, թպ. 81, ֆ.հ. 100, «Վերոնիկա Բերբերյանի հուշերը Գամիրքի Բողազլյան քաղաքից, 1905-1999», բժ. 8, թպ. 81, ֆ.հ. 101, «Կյանքի և մահվան սահմանագծում. սպանդանոցից մազապործների հուշերը», բժ. 8, թպ. 242, ֆ.հ. 386, 387, «Կյանքի և մահվան սահմանագծում. սպանդանոցից մազապործների հուշերը», բժ. 4, ֆ.հ. 12, 13, 14, «Վերոնիկա Բերբերյան», Վ. Սվազլյան, *Հայոց ցեղասպանություն. Ականաչուս վերապրողների վկայություններ*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», Երևան, 2011, էջ 366-373, *Պարամազիրք Եոզկապի եվ Շրջակայից (Գամիրք) Հայոց*, Պէյրուֆ, 1988, էջ 547-552:

⁶ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 100, թպ. 81, էջ 149-164:

⁷ Նույն տեղում, էջ 59, 60:

⁸ Նույն տեղում, էջ 65-82, 140-146:

հետև՝ զանգվածային կոտորածի մանրամասներ, Բողազյանի կայնական Քեմալի գործունեությունը, ջարդերից խուսափելու նպատակով հայերի գործողությունները, ինչպես նաև դրացի թուրքերի վարքագիծը հայերի բնաջնջման ժամանակ: Հարկ է նշել, որ Վերոնիկյան պարբերաբար անդրադարձել է իր մեծ հորեղբոր՝ Հարությունի գործունեությանը, ով փրկել է տասնյակ հայերի կյանք:

Խաղաղ ժամանակահատվածի պատմություններ՝ Բողազյան գյուղաքաղաքը, Բերբերյանների տունը և տեր Հակոբ քահանան

1915 թ. նախօրեին Բողազյանն ուներ 700 հայկական և 400 թուրքական տուն⁹: Վերոնիկյան պատմում է, որ այն բաղկացած էր երկու մասից՝ հայկական և թուրքական թաղից, հայերի տները քարից էին շինված, երկհարկանի էին¹⁰: Բողազյանում 1865 թ. ավարտվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինարարությունը¹¹: Եկեղեցու քահանան էր տեր Հակոբը (Ներսես), ով Բերբերյանների տոհմի նահապետն էր և Վերոնիկյայի պապը: Նա հուշերում ներկայացվում է որպես իմաստուն և աստվածավախ անձնավորություն, հարգված ինչպես հայերի և թուրքերի, այնպես էլ իշխանությունների կողմից: Ներսեսը ծնվում է, երբ նրա հայրը՝ Գասպարը, արդեն 80 տարեկան էր: Որպես Աստծո կողմից պարզև՝ երեխային նվիրում են եկեղեցուն: Հետագայում Ներսես Բերբերյանն ընտրվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցու քահանա՝ ստանալով Հակոբ եկեղեցական անունը: Քահանայի գերդաստանը շատ մեծ էր. տեր Հակոբ և Նարիկ Բերբերյանները, ում Վերոնիկյան իր հուշերում հաճախ կոչում է «իրիցկին», ունեին հինգ զավակ՝ Գասպարը¹², Հարությունը¹³, Խաչերը¹⁴, Անան¹⁵ և Նազելին¹⁶: Գասպար Բերբերյանի և նրա կնոջ՝ Ֆլորայի դուստրն էր Վերոնիկյան (ծնվել է 1905 կամ 1906 թվականին Բողազյանում, մահացել՝ 1999 թ. Երևանում, ամուսնացել է Հայոց ցեղասպանության վերապրող սիվրիիիսարցի Ալեքսան Մկրտչյանի հետ): Իր ընտանիքի խաղաղ օրերի մասին հիշելիս Վերոնիկյա Բերբերյանը գրում է. «Մեր տան հյուրերն անպակաս էին, ինչպես թուրք պաշտոնյաներն, այնպես էլ հայոց դպրոցի ուսուցիչներ, թաղային խորհրդի անդամներ, այլ զավառներից ժամանած հյուրեր... Քահանա պապիկս ինձ շատ էր սիրում իմ ուշիմության համար և ծնկներին նստեցրած՝ 2-3 տարեկանից սկսած սովորեցնում էր մեր ազգային երգերը ... Մեր ընտանիքում գրագետ էին տղամարդիկ,

⁹ *Պարունագիրք Եղկյարի եվ Շրջակայից (Գամիրք) Հայոց*, իւմբ.՝ Դարեան Ա., Երկանեան Ա., Պէյրոյթ, 1988, էջ 83:

¹⁰ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 4, ֆ.հ. 12:

¹¹ *Պարունագիրք Եղկյարի եվ Շրջակայից (Գամիրք) Հայոց*, էջ 84:

¹² Գասպար Բերբերյանը եղել է տեր Հակոբ քահանայի ավագ որդին, ծնվել է 1890 թ. Բողազյանում և մահացել է 1928 թ. Նախիջևանում:

¹³ Հարություն Բերբերյանը ծնվել է 1894 թ. Բողազյանում, մահացել է 1978 թ. Երևանում: Բողազյանում աշխատել է որպես վարսավիր, իր արհեստի շնորհիվ կարողացել է փրկվել կոտորածից:

¹⁴ Խաչեր Բերբերյանը ծնվել է 1901 թ. Բողազյանում, մահացել է 1960-ական թ թ. Բեյրութում:

¹⁵ Աննա Բերբերյանը ծնվել է 1892 թ. Բողազյանում, մահացել է 1960-ական թ թ. Կ.Պոլսում:

¹⁶ Նազելի Բերբերյանը ծնվել է 1898 թ. Բողազյանում, մահացել է մինչև 1915 թ.:

սակայն կանայք՝ ոչ: Հայրս քեմանի (ջութակ) էր նվագում, հորեղբայրս վարսավիր էր (բերբեր)»¹⁷: Մինչև 1914թ. Բողազլյանում իգական դպրոց չկար, այդ պատճառով Վերոնիկայի կրթությամբ զբաղվում էր տեր Հակոբը: «Մի օր պապս մի գրություն մեկնից ինձի, յիս կարօղացա կարդալ նրա գիրը, պապս շատ ուրախացավ և խօստացավ ինձի ուսում տա, մինչև ուսուցչուհի լինիմ: 1914 թվին արդին իգական սիոնի դպրոց բացվից, գնում էի արաջին խումբ, լավ էի սովորում, բայց ավաղ սկսից կօտորածը: Ոչ դասատու մնաց, ոչ էլ պապս մնաց, բոլորին կոտորիցին: Այդպիս էլ յիս մնացի անգրագետ, բայց գիրը չի մօրացա»¹⁸: Իր հոր՝ Գասպարի մասին Վերոնիկան պատմում է, որ Բալկանյան պատերազմի ժամանակ (1912-1913թթ.) նրան զորակոչում են բանակ, որտեղից վերադառնալուց մի քանի ամիս անց՝ Առաջին աշխարհամարտը սկսվելուն պես նորից զորակոչվում է բանակ: Գասպար Բերբերյանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Դարդանեղի առաջին հիվանդանոցի գլխավոր բժշկի քարտուղարն էր¹⁹: 1920 թ. նա Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի արևելյան ճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրի զորքի կազմում էր, որն արշավում էր դեպի Արևելյան Հայաստան: Խույս տալով զինվորական ծառայությունից՝ Գասպար Բերբերյանը հաստատվում է Նախիջևանում: Այստեղ անցնում է աշխատանքի որպես գրագիր և թարգմանիչ՝ այլևս երբեք չվերադառնալով Թուրքիա²⁰:

Վերոնիկան հայտնում է, որ Բերբերյանների ընտանիքը երկու պատճառով է փրկվել կոտորածից: Առաջինը՝ որպես օսմանյան զորաբանակում ծառայող բարձրաստիճան անձի ընտանիք՝ տան դարպասին փակցրել էին «Պահպանվում է պետության կողմից» հրամանը: Եվ երկրորդ՝ հրաման տրվեց, որ արհեստավորներին ողջ են թողնում: Ինչպես նշվեց, Հարություն Բերբերյանը հմուտ վարսավիր էր, և նրա ծառայություններից էին օգտվում նաև տեղի թուրք պաշտոնյաները: Այսպես Բերբերյանները կարողանում են փրկվել, սակայն ջարդի հենց առաջին օրերին զոհ է գնում ընտանիքի մեծը՝ տեր Հակոբ քահանան:

Զանգվածային կոտորածի տեսարանները և Բողազլյանի կայմական Մեհմեդ Քեմալի գործունեությունը

1914 թ. հոկտեմբերին Յոզղաթի և շրջակա հայությանը հայտարարվում է, որ հայրենիքի պաշտպանության համար 18-45 տարեկան տղամարդիկ զորակոչվում են բանակ²¹: 1915 թ. գարնանը Բողազլյանի կայմական (գավառակապետ) է նշանակվում Մեհմեդ Քեմալը²²: 1915 թ. օգոստոսի 6-ից մինչև սեպտեմբեր ամսվա վերջը՝ շուրջ յոթ շաբաթ Քեմալը նաև Յոզղաթի մութասարիֆի (գավառապետ) տեղակալն

¹⁷ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 101, թպ. 81, էջ 10-11:

¹⁸ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 100, թպ. 81, էջ 83:

¹⁹ Պապրմագիրք Եոզկարի եւ Շրջակայից (Գամիրք) Հայոց, էջ 547:

²⁰ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 101, թպ. 81, էջ 11:

²¹ Ա. Երկանեան, *Եոզկարի եւ Շրջակայքի Հայութեան Միտքը Սպանդը, Յուշամարեան Մեծ Եղեռնի, Զարթոնք, Պէլրոյթ*, 1965, էջ 320:

²² V. Dadrian, T. Akçam, *Judgment at Istanbul*, Berghahn Books, New York, p. 110.

էր²³: Քեմալի մասին հիշելիս Վերոնիկան գրում է. «Նա նշանակվել է իթթիհատականների կողմից՝ հայերի կոտորածը տեղում իրականացնելու համար: Մեկ շաբաթ անց Իբրահիմ Բեյը և գայմագամ Քեմալը մեր տուն հարգանքի այցելության եկան: Մակայն դա ոչ թե հարգանքի, քաղաքավարության այց էր, այլ՝ հետախուզության ... Նրանք մտովի արդեն արական սեռի չափահասների ցուցակն էին կազմում»²⁴: Երբ կայմականը հեռանում է Բերբերյանների տնից, տեր Հակոբն անհանգստացած ասում է. «Այսպիս Գահիլ գայմագամ չէր յիկիլ, վիրջ բարին ըլլա»²⁵:

1915 թ. հուլիսին Բողազյան գյուղաքաղաքում սկսվում են հայ տղամարդկանց հավաքագրումը և սպանությունները: Այս դեպքերի մասին Հարություն Բերբերյանը գրում է, որ թաքցրած զենքերի բռնագրավման պատրվակով սկսվում են հայ տղամարդկանց ձերբակալություններն ու խոշտանգումները²⁶: Նրանց հավաքում են ոչ միայն փողոցներից, այլև հանդերից և դաշտերից, իսկ երեկոյան բոլորին կապկաված ձեռքերով տանում են քաղաքից դուրս՝ Ղարակոչ կոչվող ձորը: Վերոնիկա Բերբերյանը գրում է, որ սպանելուց առաջ մարդկանց մերկացնում էին, կողոպտում նրանց մոտ եղած դրամն ու զարդերը, սպա սկսում էին նրանց սպանել մանգաղներով, մսի մեծ տապարներով, դաշույններով, կացիններով, սվիններով և անգամ քարերով՝ ջախջախելով գանգերը²⁷: Բողազյանի կայմական Քեմալի հրահանգով ձերբակալությունները շարունակվում են գիշեր ու ցերեկ: Հիշելով հայ տղամարդկանց ձերբակալությունները՝ Վերոնիկան գրում է. «Մունետիկները հայտարարում էին փողոցներում 18-60 տարեկաններին կառավարության շենքի մոտ հավաքվելու մասին, միաժամանակ ոստիկաններն էլ տներից գալիս և տանում էին բոլորին անխնա... Բանակ կանչվողների մեջ հաշմանդամներ կային ... Շատ խորհրդավոր և զարմանալի էր այս զորահավաքը»²⁸: 1915 թ. հուլիսի 5-ին Բողազյանում ձերբակալվում է 350 տղամարդ, հաջորդ օրը՝ ևս 300-ը, որոնց մեջ էր նաև քահանա Հակոբ Բերբերյանը: Պապի ձերբակալության և սպանության մասին Վերոնիկան պատմում է. «Կիրակի առավոտյան պապս գնաց եկեղեցի պատարագ անելու, և ինչ իմանար խեղճ մարդը, որ դա նրա վերջին պատարագն է լինելու ... Նրան նույնպես տարան, և նա այլևս չվերադարձավ տուն՝ սուգի մատնելով նաև մեր ընտանիքը ... Մի թուրք ասում է պապիկիս,– Փափա՛գ էՖենդի, մոտիկացավ վերջին ժամդ, ի՞նչ ունիս ըսելիք: –Պապիկս ծունկ կչոքե, կաղոթե: Անտեղեն թուրք գինվոր մը կացինով կհարվածե, պապիկիս գլուխը կգլորվի գետին: Կսկսին ֆուտբոլ խաղալ իմ խելացի պապիկիս գլխուն հետը»²⁹: Տեր Հակոբ քահանայի սպանության մասին Հարություն Բերբերյանը գրում է. «Կը ձերբակալեն շուրջ 300 այր, որոնց մեջ էր

²³ Նույն տեղում:

²⁴ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 101, թպ. 81, էջ 16, 17:

²⁵ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 100, թպ. 81, էջ 2:

²⁶ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 101, թպ. 81, էջ 140:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 19, 20:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 17, 18:

²⁹ Վ.Սվազյան, Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», Երևան, 2011, էջ 370:

հայրս՝ Տ. Յակոբ Ա. Քահանայ Պերպերեանը: Ասոնք ալ կը ջարդեն ձորին մեջ... ասոնց հետ բաական ժամանակ կը զուարճանան ծաղր ու ծանակ ընելով խեղճ գոհերը: Թոյլ կու տան, որ վերջին գոհը՝ Տէր Յակոբ աղօթք մը մրմնջէ, եւ պահպանիչ մը կարդայ դիակներուն վրայ...»³⁰:

Թուրք ջարդարարները ցուցակագրել էին հայ տղամարդկանց, հաջորդ օրերին նրանք ամենուր որոնում էին թաքնված անձանց: Բերբերյանները որոշում են թաքցնել 20-ամյա Հարությունին: Թաքստոցը պատրաստվում է տան ներսում. մարագի պատի մեջ փոս է փորվում, ապա քարերը դարձյալ հետ են դրվում պատի շարվածքի մեջ: Տան պատերն անտաշ քարերից էին, ուստի թաքստոցի տեղը նկատելի չէր: Այսպես Հարություն Բերբերյանը շուրջ 50 օր մնում է իր թաքստոցում՝ խույս տալով ձերբակալություններից: Շուտով թուրքերը դիմում են խորամանկության՝ հայտարարելով, որ հայերին այլևս վտանգ չի սպառնում: Ջարդարարները սկսում են նաև թաքստոցներից դուրս եկածների սպանողը: Հարությունի մայրը գնում է իրենց ծանոթ թուրք հազարապետի մոտ՝ խնդրելով խնայել իր որդուն: Հազարապետը խոստանում է օգնել նրանց, և շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Հարությունը տիրապետում էր արհեստի, նա ողջ է մնում:

Բողազլյանում ջարդերի երկրորդ ալիքը սկսվում է 1916 թ. փետրվարին³¹: Տղամարդկանց հետ հաշվեհարդար տեսնելուց հետո սկսվում է անպաշտպան բնակչության սպանողը: Կանանց և երեխաներին լցնում են սայլերի մեջ և տանում մոտակա Քելլերի ձորը³²: Կայմակամի հրամանով բնակչությունից նախապես բռնի ուժով հավաքել էին ոսկեղենն ու գոհարեղենը, բազմաթիվ կանայք և երեխաներ բաժանվում են չերքեզներին և քրդերին, իսկ մնացածները կոտորվում են³³:

Յոզդաթի հայությանը ոչնչացնելու համար Մեհմեդ Քեմալն օգտագործում է ոչ միայն իր տրամադրության տակ գտնվող մարդկանց, այլև կոչ է անում բոլոր թուրքերին ոտքի կանգնել³⁴: Վերոնիկան Բողազլյանի կայմակամի մասին ասում է, որ 1916 թ. մարտին վերջինս հրամայեց. «Մեկ կիլոգրամ հայու միս ողջ չպիտի մնա, բոլոր հայերին պիտի կոտորեք»³⁵: Անդրադառնալով Բողազլյանի կայմակամ Քեմալի գործունեությանը՝ Հարություն Բերբերյանն իր հուշերում մեջբերում է նրա ճառը՝ ուղղված թուրքերին. «Ո՛վ Մոհամմետի ընտրեալներ, այսօրուն է կը սկսինք կեավուրներու կիներուն եւ մանուկներուն ոչնչացման: Ձեզի կը հրահանգեմ չխնայել ոչ մէկուն, ո՛չ ծերերուն, ո՛չ երիտասարդներուն, ո՛չ մանուկներուն, ո՛չ իսկ ծծկեր երեխաներուն: Ատոր փոխարէն Մոհամմետը ձեզ պիտի վարձատրէ իր երանաւէտ դրախտով: Այն թուրքը որ հեռու կը մնայ այս սրբազան պարտականութենէն, դժոխքի բաժին կը դառնայ... Բացի այդ, հնագանդ կ'ըլլաք Ներքին Գոր-

³⁰ Պատմագիրք Եոզկատի եւ Շրջակայից (Գամիրք) Հայոց, էջ 539:

³¹ Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի, էջ 324:

³² ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 387, թպ. 242, էջ 5:

³³ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 387, թպ. 242, էջ 6:

³⁴ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դարավարության փաստաթղթերի, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1988, էջ 23:

³⁵ Վ.Սվազլյան, նշվ.աշխ., էջ 370:

ծոց նախարար՝ Թալեաթ փաշայի սրբազան հրամանին, որ է – հայերէն մէկ օխա միս չձգել»³⁶: Հուշերում հիշատակվում է Մեհմեդ Քեմալի կողմից արված մէկ այլ արտահայտություն ևս. «Ես Բողազլյանի հայերին կոտորել տվեցի և բարձրացա մյութեսարըֆի փոխանորդության, հոս ալ (Յոզղաթի մեջ) կը կոտորեմ և կը բարձրանամ մյութեսարըֆի կամ վալիի պաշտոնին»³⁷:

Հարկ է նշել, որ 1919 թ. Կ.Պոլսի թուրքական իշխանությունների կողմից սկսվեց Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչների և պատասխանատուների՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի անդամների, շրջանային պաշտոնյաների դատավարությունը: 1919 թ. ապրիլի 8-ին Կ.Պոլսի ռազմական արտակարգ աստանի կողմից քրեական օրենսգրքի 170 և 171-րդ հոդվածների հիման վրա Մեհմեդ Քեմալը ճանաչվեց մեղավոր Բողազլյանում հայ բնակչության հանդեպ իրականացված զինված հարձակումների, կողոպուտի և կանխամտածված սպանությունների մեջ³⁸, երկու օր անց՝ ապրիլի 10-ին, նա Ստամբուլի Բեյազիդ հրապարակում կախաղան բարձրացվեց³⁹: Ինչպես Վերոնիկան է նշում իր հուշերում, մահվանից առաջ արտասանված ճառում Մեհմեդ Քեմալն ասում է, որ ինքն անմեղ է՝ արժանի հուշարձանի, այլ ոչ թե կախաղանի⁴⁰:

Պատմություններ ջարդերից խուսափելու նպատակով հայերի գործած ինքնասպանությունների մասին

Այդ օրերին Բերբերյանների տանն ապաստանել էին բազմաթիվ հայեր՝ հույս ունենալով փրկվել ջարդերից: Հարությունին է այցելում ոստիկանության պետը և ասում, որ նրանց տունը խնայել են ջարդերից, սակայն իրենց հարկի տակ պատուպարված մարդկանց պետք է դուրս հանել, այլապես Բերբերյաններն էլ կսպանվեն: Սրան հետևում է Հարությունի կտրուկ պատասխանը. «Բոլորն էլ իմն են»⁴¹: Վերոնիկան պատմում է. «Ասել էին, որ առավոտյան սայլերը գալու են մնացած հայերին տանելու: Երբ դարպասից տեսանք, որ սայլերը մոտեցան հարևան տներին, լացն ու ողբը սկսվեց մեր տան մեջ: Միայն աղջիկներն ու հարսները թվով 25 հոգի էին՝ չհաշված աղջնակները, իսկ տղամարդիկ ընդամենը երկու հորեղբայրներս էին»⁴²: Հարությունը վճռեց իր ընտանիքն անպատիվ մահից փրկելու համար իր ձեռքերով թունավորել իր կնոջը, երեխաներին ու մյուսներին: Կապույտ քարը (պղնձարջասպ) ծեծելով և խառնելով խաշխաշի (կակաչ) յուղին՝ նա թոյն պատրաստեց և հրամայեց անմիջապես ընդունել բոլորին: Առաջինը թոյնը խմեցնում է իր կնոջը: Մի քանի բոպե անց փողոցից բացականչություններ են լսվում, որ հայերին կառավարությունը ներում է շնորհում: Տեսնելով, որ սայլերն արդեն չէին մոտե-

³⁶ Պատմագիրք Եոզկատի ել Շրջակայից (Գամիրք) Հայոց, էջ 542:

³⁷ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 387, թայ. 242, էջ 5:

³⁸ V. Dadrian, T. Akçam, *Judgment at Istanbul...*, p. 111.

³⁹ T. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, Princeton University Press, 2012, p. 212.

⁴⁰ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 387, թայ. 242, էջ 1:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 101, թայ. 81, էջ 25, 26:

նում տներին, Հարությունն արագ հակաթույն է պատրաստում: Նա, ձվի դեղնուցը հարելով, խմեցնում է կնոջը: Վերոնիկան գրում է. «Մենք գնացինք բակի կողմը՝ մեզ մոտ ապաստանած բարեկամների վիճակն իմանալու, և ինչ տեսարան բացվեց մեր առջև: Նրանք նույնպես որոշել էին ինքնասպան լինել, սակայն ոչ թե թույն խմելով, այլ կախվելով՝ մտածելով, թե այսպես ավելի արագ կլինի մահը: Նրանց տատիկը իր ձեռքով առաստաղի գերաններից պարաններ էր կապել և երեխաներին, հարս-աղջիկներին հերթով կախել էր: Մայրը՝ երեխաներին, տատը մայրերին էր կախել: Մեծ մայրիկը վերջինն իրեն վիզն էր գցել օղակը, բայց պարանը, ձգվելով նրա ծանրության տակ, եկել հասել էր գետնին: Եվ այսպես մաքառում էր նա կյանքի և մահվան միջև կիսախեղդված վիճակում... Լուրը հասավ ժանդարմներին, սրանք բերին սայլերը և մեղադրելով պառավին՝ լցրին դիակները սայլերը, և մի պարան էլ պառավի ոտքին կապելով՝ տարան»⁴³:

Տանջանքներից և անպատվությունից խուսափելու համար ինքնասպանության են դիմում նաև Գասպար Բերբերյանի քեռու՝ Սուքիասի աղջիկն ու թոռնուհին՝ Փրլանդին ու Եսթերը: Վերոնիկան գրում է. «Թուրք բեկի կինը գալիս է Սուքիաս քեռու տունը և տանում է 14 տարեկան Փրլանդին և Յիսթերին: Կանանց կոտորածը սկսվում է, այս աղջիկները մտածում են իրինց հարազատներին կը կոտորին և իրինց կը թուրքացնին: Իրինց մօտ պահած թույն էն ունինում և խմում էն յիրկուսով: Էլմաս խանումը սպասում է, սրանք քնից չին վիր կինում, գալիս է, վիրմակը բացում ինչ տիսնի. յիրկուսով միրած են»⁴⁴:

Մեկ այլ դրվագ է Հաջի Գրիգորի ընտանիքի ճակատագիրը: Իր հուշերում Վերոնիկան պատմում է, որ Հաջի Գրիգորն ուներ երեք երեխա: Մեծը Շահանիկն էր, ում հետ Վերոնիկան հասակակից էր, իսկ մյուս երկուսը տղաներ էին: Կոտորածի առաջին օրը ընտանիքի հորը սպանել էին: Մի ոստիկան գալիս է նրանց տուն՝ խոստանալով, որ կնոջն ու նրա երեխաներին ինքը կպահի: Մայրը համաձայնում է, չնայած թուրքի տված խոսքին չի հավատում: Ժանդարմի դուրս գնալուց հետո կինը թույն է խմում: Մի թուրք, իմանալով եղելությունը, գալիս, տան ապրանքը և երեխաներին վերցնում տանում է: Որոշ ժամանակ անց երկու փոքրերին դուրս է հանում տնից, իսկ Շահանիկին պահում տանը որպես ծառա⁴⁵:

Այս երեք պատմություններն առանձնակի տեղ են զբաղեցնում Վերոնիկա Բերբերյանի հուշերում: Նախ՝ ականատես ենք լինում այն երևույթին, որ հայ կանայք կոտորածների տարիներին գերադասում էին մեռնել, ինքնասպանություն գործել, քան թե ընկնել թուրք ջարդարարի ձեռքը: Սա է թերևս պատճառը, որ հայերը, կանխագգալով դեպքերի նմանատիպ ընթացքը, իրենց տներում ունեցել են թույներ և հոգեպես պատրաստ են եղել անհրաժեշտության դեպքում դա ընդունել: Երկրորդը բոլոր այս դեպքերը պատմելիս Վերոնիկան շեշտում է, որ հայերը ինքնասպանություն են գործում նույն տեսակի թույնն ընդունելով: Հուշերից պարզ է

⁴³ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 101, թպ. 81, էջ 26, 27:

⁴⁴ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 100, թպ. 81, էջ 21, 22:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 130, 131:

դառնում, որ թույնի այս եղանակի մասին Բողազլյանի հայերը տեղյակ էին, գիտեին նաև, թե որն է հակաթույնը: Տանը տեղի ունեցած կանանց ինքնասպանության և հենց իրենց Բերբերյանների ինքնասպանության փորձը նկարագրելիս Վերոնիկան նշում է, որ հենց իրենք և տանն ապաստանած հարազատներն էին, որ հուշեցին Հարությունին այդ թույնի գոյության մասին. «Նրանք հորեղբորս ասացին, որ կապույտ քարից, որով խաղողի վազերն էինք ներկում, և խաշխաշից թույն պատրաստի»: Երբորդ պատմության մեջ Հաջի Գրիգորի կինը նույնպես ընդունում է այդ թույնը: Վերոնիկան պատմում է, որ երբ Հաջի Գրիգորի դուստրը՝ Շահանիկը, տեսավ մորը մահամերձ, վազելով եկավ իրենց մոտ՝ օգնություն խնդրելու: Վերոնիկայի տատիկը նրան հակաթույն՝ ձվի դեղնուց է խմեցնում, սակայն արդեն ուշ էր, և կինը մահանում է:

Դրացի թուրքերի վարքագիծը հայկական կոտորածների ժամանակ

Բերբերյանների հուշերում բազմաթիվ են տեղի թուրք բնակչության՝ հայկական կոտորածներին մասնակցության մասին պատմությունները: Ընդ որում նրանք աչքի են ընկնում իրենց դաժանությամբ և կրոնական մոլեռանդությամբ: Այսպես Վերոնիկան, անդրադառնալով Եսթերի և Փրլանդի պատմությանը, հավելում է. «Բեկին կինը դուռը կբանա, կտեսնա, որ Սուքիասին աղջիկները փրփուրը բերանին փոված են: Բեկին կնիկը անտարբեր կըսե.– Դարթ գյավուր էին. թուրքություն չընդունեցին՝ մեռան, տարե՞ք, տվեք շներուն, թող հոշոտեն»⁴⁶:

Յոզղաթի հայության սպանողի մասին Վերոնիկան պատմում է, որ մարդկանցով և նրանց ունեցվածքով բեռնավորված սայլերը կանգ են առնում Քելլերի գյուղի ձորի մոտ, հանդիսավոր մի գորգ են փռում գետնին և հրամայում բոլորին մերկանալ, հանել զարդեղենը և դնել գորգի վրա: Ապա թուրք խուժանի պարագլուխը կատարում է առաջին «մատաղը». կտրում է մի հայի գլուխ և դիմում թուրքերին,– «Դե՛ առյուծներս, որքան շատ հայ կոտորեք, այնքան շուտ դրախտ կերթաք»: Վերոնիկան գրում է. «Այս խոսքերին էին սպասում արյան ծարավ մարդասպանները, որոնք ոչ միայն սկսեցին մորթել, այլև զոհերի փորոտիքներում ոսկի և դրամ էին որոնում»⁴⁷: Իր հուշերը շարադրելիս Վերոնիկան նշում է. «Հարևան թուրքերն առաջարկում էին հայերին մեկ երեխա որդեգրել ու պահել, եթե ծնողը իր տունն ու ունեցվածքը կտար նրանց»⁴⁸:

Թուրքական դաժանություններին և կրոնական մոլեռանդությանն է անդրադառնում նաև Հարություն Բերբերյանը: Նա նշում է, որ անգամ զառամյալ թուրքերը, որ անգոր էին ջարդերին մասնակցելու, դրախտին արժանանալու համար ցանկանում էին գեթ մեկ–երկու հոգու սպանել⁴⁹: Դարակոչ գյուղի բնակիչ 85–ամյա Էլիֆ Օղլին իր թոռներին ասում է. «Սայլը լծեք, ինձ տարեք ջարդի վայրը, որպեսզի

⁴⁶ Վ.Սվազլյան, նշվ. աշխ., էջ 371:

⁴⁷ ՀՅԹԻ–ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 101, թպ. 81, էջ 55, 56:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 23:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 165:

մասնակցեմ այդ սուրբ գործին»: Քանի որ ինքը ծեր էր և սայլից իջնել չէր կարող, թոռները ձեռքերը կապկպած երկու հայի բերում պառկեցնում են սայլի վրա, և ծերուկը կտրում է նրանց գլուխները⁵⁰:

Հարությունը բերում է մեկ այլ օրինակ ևս, թե ինչպես կայմական Քեմալը տեսնելով, որ թուրք հոջաներն անտարբեր նստած են, ոգևորում է նրանց՝ ասելով, որ յուրաքանչյուր հավատացյալ թուրքի պարտքն է մասնակցել «սուրբ գործին» և դրա համար նրանք կարժանանան հավիտենական դրախտի⁵¹:

Վերոնիկյան և Հարությունը գրի են առել Բողազյանի միակ բժշկի՝ Գրիգոր Էֆենդու պատմությունը: Տեղի մեծահարուստ Իբրահիմ բեյի աղջիկը տեսնելով, որ բժիշկը նույնպես դատապարտված է մահվան, հիշեցնում է հորը, որ նա քսան օր իր անկողնուց չի հեռացել, երբ վերջինս ծանր հիվանդ է եղել, և փրկել է իր կյանքը: Գրիգոր Էֆենդուն տանում են կայմականի մոտ, վերջինս նրանից պահանջում է իր համար դեղատոմս գրել: Բժիշկը, ում աչքի առջև վայրկյաններ առաջ դաժանաբար մարդկանց էին սպանում, չի կարողանում ո՛չ խոսել, ո՛չ էլ ընկալել, թե ինչ է կատարվում իր շուրջը: Կայմականն ասում է, որ բժիշկը խելագարվել է, այնպես որ անօգուտ է նրան կենդանի թողնելը:

Հուշերում պահպանված այս պատմությունները ևս մեկ անգամ ապացուցում են այն հանգամանքը, որ հայկական կոտորածներն իրականացնողները եղել են ոչ միայն թուրք զինվորները, ոստիկանները և պետական կառույցի աշխատակիցները, այլև հասարակ բնակչությունը: Բացի տղամարդկանցից, ջարդերին մասնակցում են ծերերը, կանայք, հաճախ նաև երեխաները: Նրանց հիմնական շարժառիթը հայերի գույքին և հարստությանը տիրանալն էր: Վերոնիկյան հաճախ է նշում, որ թուրքերը հայերից պահանջում էին իրենց հանձնել շարժական և անշարժ գույքը պատճառաբանելով, որ, միևնույնն է, հայերը վաղը մեռնելու են: Ընդ որում նման գործողությունները պետությունն ամրագրում էր կրոնով՝ հայերի սպանող անվանելով «սուրբ գործ», իսկ այն թուրքը, ով չէր մասնակցում դրան, կամ ավելին՝ փորձում էր ինչ-որ կերպ օգնել հայերին, հավատացյալ մուսուլման չէր համարվում և շատ հաճախ պատժվում էր: Փաստորեն այն թուրքը, ով սպանում էր թեկուզ մեկ հայ, կոդուպտում նրան, տիրանում գույքին, թրքացնում կամ ստրկացնում հայ կանանց և երեխաներին, ապահովում էր իր համար ինչպես բարեկեցիկ կյանք, այնպես էլ արժանանում էր «երկնային դրախտի»:

Հայ կանանց և երեխաների փրկության դրվագները Վերոնիկյա Բերբերյանի հուշերում

Տվյալ խմբի պատմությունները գլխավորապես կապված են Վերոնիկյայի մեծ հորեղբոր անվան հետ: Հարություն Բերբերյանը ավագ եղբոր բացակայության պայմաններում և հոր դաժան սպանությունից հետո իր վրա է վերցնում ընտանիքի հոգը: Բերբերյանների տունն ապահով վայր էր տեղի հայության համար, ուստի

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Նույն տեղում:

երկար տարիներ բազմաթիվ հայեր ապաստանում էին նրանց մոտ: Ինչպես Վերոնիկան է նշում, Հարություն Բերբերյանը դարձել էր որբերին և այրիներին ապաստան տվող և մահից փրկող մի անձնավորություն, որի մասին պետք է իմանան մարդիկ: Վերոնիկա Բերբերյանի հուշերում շատ են պատմությունները հորեղբոր մասին, ով, վտանգելով իր և իր ընտանիքի ապահովությունը, ամեն կերպ փորձում է օգնել տեղի հայությանը: Իր հորեղբոր մասին նա նշում է, որ որբացած երեխաներին Հարությունը բերում էր իրենց տուն, սովորեցնում իր արհեստը՝ վարսավորությունը, որպեսզի հետագայում կարողանան գումար վաստակել⁵²:

Վերոնիկան գրում է. «Երկրորդ ջարդից հետո մեծ հորեղբայրս մեր տուն բերեց մի մարդու՝ ասելով, որ նա աքսորյալ է Մերգաֆոնից... Եթե կհամաձայնեք մեր սենյակներից մեկը նրան տանք: Տատիկս սիրով համաձայնեց: Նա մեր տան անդամը դարձավ՝ Մելքոն էֆենդը»⁵³:

Հետաքրքիր է «Բայրուրդցի Աննայի ճակատագիրը» խորագրով պատմությունը: Վերոնիկան գրում է. «Մի խումբ թուրք կանանց հետ Բողազլյան է գալիս նաև Աննիկը... Աննան ամուսնացած է լինում մի թուրքի հետ: Փաստորեն նա արդեն համարվում էր թրքուհի: Մեր դռանը կանգնում են թուրք կանայք և խնդրում են ջուր տալ»⁵⁴: Աննան, լսելով հայերեն խոսքը, օգնություն է խնդրում: Հարությունը կարգադրում է իր խմբից ետ մնալ և գալ իրենց տուն, որտեղ էլ Աննային թաքցնում են: Վերոնիկան գրում է, որ նա ցանկանում էր իրենց տան մատանը մտնել, սակայն դուռը փակ էր, և ներսից շշուկներ էին լսվում, երկու օր անց Հարությունն ասում է Վերոնիկային. «- Այնտեղ մի հայ աղջիկ է պահված: Քեզ թույլ եմ տալիս նրա մոտ գնալ, հետը խոսել, սակայն արգելում եմ այդ աղջկա մասին որևէ մեկին որևէ բան ասել»⁵⁵: Շուտով թուրքերը տեղեկանում են, որ թրքացած մի կին է ապրում Բերբերյանների տանը, գազազած ամբոխը պաշարում է տունը՝ հայտարարելով ժանդարմներին, որ «փափազենց⁵⁶ տունն են այրելու, որովհետև այդ քյաֆիրները իսլամի կին են թաքցրել»⁵⁷: Մեկ ժամից ավելի տունը խուզարկելուց և Աննային չգտնելուց հետո ամբոխը հեռանում է: Ինչ վերաբերում է Աննային, ապա Հարությունը, նախապես իմանալով վտանգի մասին, նրան տարել էր որբանոց, որտեղ նա երեխաների հետ մնում է մինչև զինադադար: Հետագայում Աննան մեկնում է Ֆրանսիա՝ վերջնականապես փրկվելով իր կյանքին սպառնացող վտանգից:

Վերոնիկան անդրադառնում է իր մանկության ընկերուհու՝ Սիրանույշի ճակատագրին, որի ծնողներին և բոլոր ազգականներին սպանել էին: Նա պատմում է. «Իրիցկինն ինձ հայտնեց, որ գեղեցկուհի Սիրանիկն չեն սպանել: Նրան մոր գրկից վերցրել էր մի կին, որը երեխա չէր ունենում»: Տատն ասում է. «-Քո խաղընկերու-

⁵² Նույն տեղում, էջ 44:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 49, 50:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 44, 45:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 45, 46:

⁵⁶ Փափազ բառը թուրքերեն նշանակում է քահանա, այստեղ նկատի ունեն հանգուցյալ տեր Հակոբ քահանային, ով Բերբերյանների ընտանիքի նահապետն էր:

⁵⁷ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 101, թայ. 81, էջ 50, 51:

հին թեև կենդանի է, սակայն նրան թուրք են դարձրել: Հիմա նա իր թուրք մոր հետ ոչ թե եկեղեցի, այլ մզկիթ պիտի գնա, ոչ թե հայերեն, այլ թուրքերեն պիտի խոսի, ոչ թե մամա, այլ աննա (թուրքերեն՝ մայրիկ) պիտի ասի»⁵⁸: 1915 թվականից անցնում է չորս տարի: Սիրանույշն այս տարիներին ապրել էր թուրքական միջավայրում՝ մոռանալով իր մայրենի լեզուն ու կրոնը: Նա երկընտրանքի առջև էր. մնալ նոր ընտանիքում և ապրել բարեկեցիկ կյանքով, թե՛ վերադառնալ իր արմատներին և պահել սեփական ինքնությունը: Չնայած տիրող վախի մթնոլորտին՝ Հարություն Բերբերյանը Վերոնիկային ասում է. «Վերոնիկա, դու ես նրա ամենամտերիմը, հիշեցրո՛ւ, որ նա թուրք չէ, և իր հարազատներին թուրքերն են սպանել: Եթե քեզ մոլլաները հարցնեն՝ թուրք ես, թե հայ, կասես հայ եմ, մի՛ վախեցիր»⁵⁹: Մի օր Բերբերյանների ընտանիքին կանչում են գրասենյակ: Այստեղ էին դատավորը, մոլլաները, Սիրանույշը և նրա թուրք մայրը: Նրան հարցնում են. «Աղջի՛կս, դու թուրք ես, թե հայ», Սիրանը պատասխանում է. «– Ես հայ եմ»⁶⁰: Թուրք մայրը հարձակվում է նրա վրա, սկսում քաշքշել և անիծել աղջկան: Բերբերյանները երկար աշխատանք են տանում՝ Սիրանույշին հայկական ինքնությանը վերադարձնելու համար: Իր արմատներին վերադառնալուց հետո Սիրանույշն ամուսնանում է Խաչեր Բերբերյանի հետ: Նրանք մեկնում են Բեյրութ՝ ապահով և անվտանգ կյանք սկսելու համար, և ունենում են երկու դուստր և մեկ որդի:

1919 թ. փետրվարի 5-ին Բողազլյանում ողջ մնացած հայերը կազմում են Հայ ազգային միություն, որի անդամներից էին նաև Հարություն և Խաչեր Բերբերյանները⁶¹: Միության հիմնական գործառնությունը հայ կանանց և որբերի հավաքագրումն էր: Փողոցներից հավաքված որբերին տեղավորելու համար հայկական եկեղեցու և դպրոցի շենքը վերածվում են որբանոցի: Որբահավաք գործունեության մասին Հարություն Բերբերյանը գրում է. «1919 թ. փետրվարին կազմվեց որբախնամ վարչություն ... Աշխատանքի բաժանումը հետևյալ կերպ կատարվեց. Մարաֆյանը ընտրվեց վարչության նախագահ և ազգային ներկայացուցիչ, տեղակալ ընտրվեց Մայիսյանը: Նրանք երկուսով մեծ աշխատանք կատարեցին. թուրքերի տնտրում մնացած որբերին ու կնության տարված հարսներին հավաքեցին, թալանված ապրանքների գոնե չնչին մասը վերադարձաձևներին վերադարձրին: Թավրյան Նուրիցան որբանոցի ղեկավարն էր: Ես վարում էի որբանոցի տնտեսական շինարարական գործերը: Որբանոցն ուներ 4 երիտասարդ ուսուցիչներ՝ Խաչեր Մաճարյան, Վոսան Շապուհ, Սահակ Ղարիբյան և եղբայրս՝ Խաչեր Բերբերյան, որոնք թրքախոս դարձած որբերին գրաճանաչություն և հայերեն լեզու էին սովորեցնում: Քանի որ եկեղեցին չէր գործում, քահանա չկար, իսկ որբերը և կանայք քնելու տեղ չունեին, եկեղեցին հարմարեցրինք նրանց ապրելու համար»⁶²: Հետագայում

⁵⁸ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 387, թպ. 242, էջ 8:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 9:

⁶⁰ Նույն տեղում:

⁶¹ *Յուշարձան Եօզրայրցիներու*, խմբ.՝ Վահէ Հայկ, Ֆրեզսո, 1955, էջ 371:

⁶² ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 101, թպ. 81, էջ 160:

խորհրդի ջանքերով հավաքագրված որբերն ուղարկվում են Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի Թալասի որբանոց⁶³:

Համաձայն Կ. Պոլսի Ազգային խնամատարության տվյալների՝ Բողազլյանի որբանոցում 500 որբեր կային, շրջակա գյուղերում՝ 300 անօթևան որբեր, և ևս 500 հայ կին և աղջիկ գտնվում էին թուրքերի մոտ⁶⁴: Որբերին և կանանց թուրքական գերությունից փրկելու դժվարին գործի մասին Յոզդաթ և Բողազլյան այցելած Ազգային խնամատարության ներկայացուցիչը հայտնում է. «Թուրքերը ամեն ջանք կը թափելին զանոնք չհանձնելու համար, միշտ իրենց կողմն ունենալով նաև ոստիկանությունը: Կը տեղափոխեին, կը փախցնեին, անոնց կեանքին կը սպառնային: Այն բոլոր կիները, որոնք թուրքերու քով կը գտնվեին՝ կորուսած էին իրենց ազգային նկարագիրը: Յարատև կերպով ենթակա թուրք բռնություններու, հավատք չունեին իրենց ազատագրումի մասին: Ոչ միայն չէին դիւրացներ մեր ջանքերը, այլև մեզ դժվարություններու կը ենթարկեին՝ ուրանալով ու փախչելով»⁶⁵:

1919 թ. Բողազլյանի Հայ ազգային միության հանձնաժողովի անդամները ենթարկվում են նոր բռնությունների: Իր հուշերում Հարությունը գրում է. «Սարաֆյանը, Մայիայանը, ես և չորս հայեր ձերբակալվեցինք... Մեզ նետեցին խոնավ մի նկուղ: Տանջանքներով ստիպում էին, որ չկատարած հանցանքները խոստովանենք... Անգամ խոշտանգումների էին ենթարկել Նուրիցային, որին մեղադրում էին որպես ամերիկյան լրտեսուհի: Ինձ մեղադրում էին, որ իբրև թե Կիլիկիայից զենք եմ գրաստներով փոխադրել: Այդքան հիմար մեղադրանք, երբ Կիլիկիան շատ հեռու էր մեզանից: Իբրև թե զենքերը թաքցրել էինք որբանոցում: Հինգ ամիս տանջելուց հետո ուղարկեցին ճահճոտ առուները մաքրելու և ճանապարհները կարգի բերելու»⁶⁶: Հարություն Բերբերյանի հուշերից պարզ է դառնում, որ նա՝ որպես բանտարկյալ, մի քանի տարի պարտադիր աշխատանք է կատարել Թուրքիայի տարբեր վայրերում, ապա թուրքի անվան տակ կարողացել է փախչել և վերադառնալ Բողազլյան:

Վերոնիկյան հիշում է, որ ինքն արդեն 16-17 տարեկան էր, երբ լքեցին հայրենի Բողազլյանն ու եկան Հայաստան՝ իրենց տունն ու ողջ ունեցվածքը թողնելով դրացի թուրքին⁶⁷: 1925 թ. Բերբերյանները փոխադրվում են Կ.Պոլիս, ապա տեղափոխվում են Բաթում, հետո՝ Նախիջևան: Այստեղ նրանք գտնում են Գասպար Բերբերյանին: Վերոնիկյան պատմում է, որ մեկուկես տարի է տևում նրանց ընտանիքի վերամիավորումը. հայրը մահանում է: Վերջինիս վախճանից հետո մոտավորապես 1928-29 թ թ. Բերբերյանները վերջնականապես հաստատվում են Երևանում⁶⁸: Այս թվականով էլ ավարտվում է ականատեսի նրանց վկայությունը:

⁶³ *Յուշարձան Եօզդաթցիներու*, էջ 373:

⁶⁴ Բողազլյանի որբանոցի մասին տե՛ս Մ. Էպլիդաթեան, *Ազգային խնամակարություն Ընդհանուր տեղեկագիր*, Անթիլիաս, 1985, էջ 461-463:

⁶⁵ Մ. Էպլիդաթեան, նշվ. աշխ., էջ 462:

⁶⁶ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ.հ. 101, թպ. 81, էջ 161:

⁶⁷ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 4, ֆ.հ. 13:

⁶⁸ Վ.Սվազլյան, նշվ. աշխ., էջ 372:

Այսպիսով, Բերբերյանների հուշերը մեծ արժեք ունեն, քանի որ նրանց ամբողջ գերդաստանն իր ծննդավայրում ականատես է դարձել 1915-1923թ թ. Հայոց ցեղասպանությանը: Բերբերյանների վկայությունները հարուստ են Հայոց ցեղասպանության ողջ ընթացքն ու փուլերը լուսաբանող տարաբնույթ պատմություններով: Հուշերում տեղ են գտել դրվագներ հայ տղամարդկանց զորահավաքի, ձերբակալության և սպանության, մտավորականության և հոգևորականության ոչնչացման, հայ կանանց և երեխաների տեղահանության վերաբերյալ: Ներկայացվում են զանգվածային կոտորածների կազմակերպիչների ու իրականացնողների գործողությունները, հայ ժողովրդի թալանը և ունեցվածքի բռնագրավումը, նրանց լքված գույքի յուրացումը թուրքերի կողմից, հայ կանանց և երեխաների բռնի թրջացումը և իսլամացումը, հասարակ թուրք բնակչության մասնակցությունը կոտորածներին: Համատարած ջարդերի համատեքստում Բերբերյանները մանրամասնում են նաև իրենց ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամին բաժին ընկած ճակատագիրը: Վերոնիկա և Հարություն Բերբերյանները նկարագրում են, թե ջարդերից հետո ինչպիսի իրավիճակ էր տիրում Բողազյանում, ովքեր էին սակավաթիվ փրկվածները, և ինչպես էին նրանք փորձում շարունակել իրենց կյանքը: Նրանց հուշագրության ամենակարևոր դրվագներից մեկը թերևս Բողազյանում մի քանի տարի գործած որբանոցի մասին տեղեկություններն են, հայ կանանց և երեխաների փրկության համար ծավալված աշխատանքները և որբահավաք գործունեությունը, որից անմասն չմնացին նաև Բերբերյանները:

Վերոնիկա և Հարություն Բերբերյաններն իրենց ընտանիքներով մնացել են Հայաստանում՝ միշտ հիշելով ծննդավայր Բողազյանը: Հարությունը վախճանվել է 1978 թ. Երևանում 84 տարեկան հասակում: Վերոնիկան մահացել է 1999 թ. Երևանում 94 տարեկան հասակում, նրա հուշերի վերջին գրառումները թվագրված են 1992 թվականով:

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տաթև Արշակյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում քննվում է ՀՅԹԻ գիտական ֆոնդերում պահվող Բերբերյանների ընտանիքի «Կյանքի և մահվան սահմանագծում. սպանդանոցից մազապործների հուշերը (1915-1923)»: Հենվելով Բողազյանի հայ բնակչության կոտորածի վրա՝ հուշագրությունը նկարագրում է Հայոց ցեղասպանության փուլերը և ողջ ընթացքը: Հուշը ներառում է մասնակի պատմություններ, որոնք լուսաբանում են Բողազյանի կայնական Մեհմեդ Քեմալի գործունեությունը՝ որպես թուրքական կառավարության ներկայացուցիչ, տեղի թուրք բնակչության վարքագիծը, հայերի ինքնասպանության և փրկության դրվագները, ինչպես նաև Բողազյանի վերապրողների կողմից ծավալված որբահավաք գործունեությունը:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Բողազլյան, հուշեր, ականատեսի վկայություն, Բերբերյան ընտանիք, Վերոնիկա Բերբերյան:

STORY OF ARMENIAN GENOCIDE EYEWITNESS BERBERIAN FAMILY

Tatev Arshakian

SUMMARY

The paper studies memoirs of Berberian family “On the border of life and death: survivors of slaughterhouse (1915-1923)”, which is stored in the archives of Armenian Genocide Museum-Institute. Based on the massacres of the Armenian population of Boghazlian, the memoirs represent the phases and entire process of the Armenian Genocide. The memoirs are composed of different stories, which illustrate the policy of Boghazlian’s *kaymakam* Mehmet Kemal, as a representative of Turkish government, the behavior of local Turkish population, as well as acts of suicide and rescue of the Armenians’ and later orphan retrieve operation carried by the survivors of Boghazlian.

Keywords: Armenian Genocide, Boghazlian, memoirs, eyewitness testimony, Berberian family, Veronika Berberian.

ИСТОРИЯ СЕМЬИ БЕРБЕРЯН – ОЧЕВИДЦЕВ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Tatev Arshakian

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются воспоминания семьи Берберян “На границе жизни и смерти. Выжившие из бойни (1915-1923)”, которые хранятся в архивах Музея-Института Геноцида армян. Мемуары, основанные на примере резни армян поселка Богазлыян, описывают весь процесс и этапы Геноцида армян. Они состоят из разных историй, освещают политику каймакама поселка Богазлыян - Мехмета Кемалея, как представителя турецкого правительства; поведение местного турецкого населения; случаи самоубийства армян; случаи спасения армян, также деятельность выживших армян поселка Богазлыян по спасению осиротевших детей.

Ключевые слова: Геноцид армян, Богазлыян, мемуары, свидетельство очевидца, семья Берберян, Вероника Берберян.